

СҮЙЛӨМ ТИБИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН ТҮЗҮЛҮШ ҮЛГҮЛӨРҮ

Адамдардын өз ара пикир алышып, бирин-бири түшүнүшүп турушу – турмуштук зарыл нерсе. Ансыз адамдар коомунун жашап турушу да, азыркы мезгилдеги жетишилген ийгиликтерди жаратышы да мүмкүн эмес эле.

Адамдардын өз ара пикир алышып, бирин-бири түшүнүшүп турушу сүйлөм аркылуу ишке ашат. Сүйлөм сөздөрдүн айтылуучу пикирге ылайык грамматикалык жана маани жактан айкалышып турушунан (кээде айрым сөздөн) түзүлүп, белгилүү бир бүткөн ойду билгизет. Адамдардын объективдүү чындыкка болгон мамилеси, ички сезимдери сүйлөм аркылуу берилет. Ар бир сүйлөмдүн бүткөн ойду билдириши тыным аркылуу да билинет. Ошентип, тыным сүйлөмдүн грамматикалык жактан толук уюмдалышынын башкы каражаттарынын бири болуп саналат.

Сүйлөм бир сөздөн да, айтылуучу пикирге ылайык тандалып колдонулган бир нече сөздүн айкалышынан да, фразеологизмдерден да түзүлөт. Курулуш материалдарынын ушул сыяктуу ар башкалыгына ылайык сүйлөмдөрдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрү, курамдык элементтеринин мүчөлөнүшү ар башкача болот. Маселен, сүйлөм бир сөздөн (атооч сөздөн) түзүлсө, андай сүйлөмдү мүчөлөштүрүү мүмкүн болбой калат: Кыш. Айлананы калың кар каптаган. Мындагы биринчи сүйлөм бир гана сөздөн түзүлдү. Ал – сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратууга мүмкүн болбогон курамдуу атама сүйлөм.

Сүйлөм эркин сөз айкашынан түзүлсө, анын курамындагы ар бир сөз өз алдынча синтаксистик милдет аткарууга жарамдуу келет.

Кыргыз тилинде сүйлөмдүн түзүлүш негизи (грамматикалык ядросу) катары баш мүчөлөр эсептелет. Сүйлөмдүн ээси башка сөздөргө багынбайт, атооч жөндөмөсүндө (жекелик же көптүк санда, болбосо үч жактын бирине таандык формада) турат. Сүйлөмдүн баяндоочу да атооч жөндөмөсүндө болсо, ээ баяндоочтон мурда колдонулат. Баяндооч ээге багынып, аны (ээни) жак, сан формасы боюнча ээрчийт (багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу ээрчибей да калат). Этиштик баяндооч чак боюнча өзгөрөт. Сүйлөмдүн курамында айкындооч мүчөлөрдүн да болушу мүмкүн.

Мына ушундай үлгү фразеологизмдерден да табылат. Ошондуктан андай фразеологизмдерди сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер деп эсептейбиз.

Демек, сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер үстүртөн караганда баш мүчөлөрдөн же баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдөн түзүлгөн сыяктанып сезилет. Бирок мындай фразеологизмдердин курамындагы сөздөр жеке-жеке, өз алдынча синтаксистик функцияны аткарабайт. Алар (фразеологизмдин курамындагы сөздөр) бүт бойдон ширелишип кетип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн же бир сүйлөмдүн милдетин аткарат.

Сүйлөмдүн үлгүсүндөгү фразеологизмдерди эркин сөз айкалышынан түзүлгөн сүйлөмдөрдүн үлгүсүнө салыштырып карасак, жөнөкөй сүйлөм тибиндеги жана татаал сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер деп экиге бөлүүгө болот.

Кыргыз тилинин фактылары татаал сүйлөм тибиндеги фразеологизмдерден жөнөкөй сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер көбүрөөк экендигин көрсөтөт. Мындай фразеологизмдердин компоненттери өз ара баш мүчөлөрдүн жана баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдүн катышы сыяктуу үлгүдө турат: **мандайы жарылды, көзү чачырады, жаны карайды, мурдуна суу жетти, билбегени бит, эки көзү төрт ж.б.**

Жөнөкөй сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер өз ичинен жалаң сүйлөм тибиндеги жана жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер болуп бөлүнөт.

Жалаң сүйлөм тибиндегилердин биринчи компоненти ээ, экинчи компоненти баяндооч сыяктанып сезилет. Ээ сыяктанып сезилген компонент бир катар фразеологизмдерде унгу түрүндө, экинчи бир катарында таандык формада турат. Мисалы:

колу тар, жону жука, боору эзилди, көзү чачырады, жүрөгү жок сыяктуу фразеологизмдердеги ээ сыяктуу компоненттер таандык формада; **суу жукпаган, сөөк өчтү, кыдыр колдо, көз тойду** ж.б. сыяктуулардагы ээ сыяктанган компоненттер уңгу түрүндө колдонулган. Фразеологизмдин курамындагы ээ сыяктанган компонент кош сөз тибинде да болот: **оозу-мурду кыйшайбай, этек-жеңи тайкы, балта-керкиси колунда**.

Баяндооч сыяктанган компоненттер да алгачкы кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына, ошол сөз түркүмүнүн өтө чектелген өзгөчөлүктөрүн канчалык даражада сактап калгандыгына ылайык бири-биринен айырмалана алат: **таманы тешилди (тешилет), үкүсү чыкты (чыккан), көзү чачырады (чачырайт)** – чак категориясы боюнча айырмаланды; **териси тар, жону жука, колу чүрүш** – баяндооч сыяктанган компоненттер уңгу сын атоочтун формасында колдонулду.

Жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдөн түзүлгөн сыяктанып көрүнөт. Бирок мындай фразеологизмдердин курамындагы сөздөр да синтаксистик жактан жеке-жеке милдетти аткара албайт. Эгерде бул типтеги фразеологизмдерди эркин сөз айкалышынан түзүлгөн сүйлөмдөрдүн үлгүсүнө салыштырып карасак, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн белгилөө мүмкүн.

а) Аныктоочтуу жайылма сүйлөм сыяктанган фразеологизмдер: **төрт тарабы кыбыла, төрт көзү түгөл** ж.б. Мындагы эки жолу кайталанып колдонулган **төрт** деген сөз алгачкы мезгилде сын атоочтон болгон аныктоочтук, **тарабы, көзү** үчүнчү жакка таандык болгон ээлик, **кыбыла, түгөл** баяндоочтук милдетти аткарган, бирок фразеологизмге айлануу процессинде ошол касиеттеринен ажыраган.

Фразеологизмдин курамындагы аныктооч сыяктанган сөздөр уңгу түрүндө гана турбастан, илик жөндөмөсүнүн формасында да турат: **желкемдин чуңкуру көрсүн, жаранын оозу ачылды**.

Аныктоочтуу жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин курамындагы алгачкы компонент (б.а., аныктооч өңдөнгөн компонент) атооч же илик жөндөмөсүнүн формасында берилгендиктен, алардын ээ сыяктанган экинчи компонент менен тутумдашуусу алгачкы мезгилдеги эки түрдүү синтаксистик байланыштан пайда болгон: 1) ыкташуу формасынан пайда болгон: **кызыл кар жааганда, кара теке сүздү** ж.б.; 2) кыйышуу формасынан пайда болгон: **желкемдин чуңкуру көрсүн, жаранын оозу ачылды** ж.б.

б) Толуктоочтуу жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер да бар. Булар өз ичинен төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдүн биринде болушу мүмкүн.

Табыш жөндөмөсүндө турган тике толуктоочу бар жайылма сүйлөм тибиндеги: **мурду балта кеспейт, көзүн май басты**. Мындай фразеологизмдердин кээ биринде толуктооч сыяктанган компонент уңгу түрүндө колдонулуп калган. Мисалы, **сиркеси суу көтөрбөйт** дегендин биринчи компоненти үчүнчү жакка таандык ээ сыяктанып, көтөрбөйт – учур, келер чак формасындагы баяндооч өңдөнүп кетет. Ал эми **суу** деген сөзү уңгу түрүндөгү тике толуктооч сыяктанат. **Тили буудай куурат** фразеологизми да ушундай өзгөчөлүккө ээ. Мында **буудай** деген сөз уңгу түрүндөгү толуктооч өңдөнөт.

Курамында кыйыр толуктоочу бар жайылма сүйлөм сыяктанган фразеологизмдер да бар: **илебине дан бышат, бити-битине батпайт, кулда кулак жок**.

в) Бышыктоочтуу жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер: **чачы тик турду, этеги эки болбоду, ташы өөдө кулайт**, булардын бышыктооч сыяктанган компоненти баяндооч сыяктанган компонент менен алгачкы мезгилдерде ыкташуу аркылуу тутумдашкан; **төбөсү көккө жетүү, тили оозуна батпоо, казаны оттон түшүү, беттен от чыгуу, таңдайынан чаң чыгуу**, булардын бышыктооч сыяктанган сөзү баяндооч сыяктанган сөз менен алгачкы мезгилде башкаруу аркылуу тутумдашкан.

Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турган сөздөр заттын атын – объектилик маанини билгизсе, толуктооч, орун аралык маанини туюндурса, бышыктооч катары каралат. Бирок бул жөндөмөдө турган сөздөр дайыма эле маани жактан дал ушул сыяктуу так, даана айырмалана бербейт. Ошондуктан алар, бир жагынан, толуктооч, экинчи

жагынан, бышыктооч сыяктанып сезилет. Мына ушундай учурлар айкындоочтуу жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдерден да байкалат. Маселен: **казаны оттон түшүү, бетинде кызылы жок, тили оозуна батпады, төбөсү көккө жетти** деген сыяктуулардын курамындагы **оттон, бетинде, оозуна, көккө** деген сөздөр бир жагынан заттын аттарын – кыймыл-аракет багытталган объектини билгизип, **эмнеге? эмнеде? эмнеден?** деген суроолорго жооп бергенсип, толуктооч сыяктанып кетсе, экинчи жагынан кыймыл-аракет багытталган орун-аралыкты билгизип, **кайда? каяка? каяктан?** деген суроолорго жооп болуп түшкөнсүп, бышыктоочко жакындайт.

Фразеологизмдердин курамындагы айкындооч сыяктанып көрүнгөн сөздөр бир нече да болот. Алар ээ, баяндооч сыяктанган элементке, же алардын ар бирине тиешелүү өңдөнүп да турат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө ылайык жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин төмөнкүдөй негизги топтору белгиленет:

1) баш мүчөлөрдүн ар бирине жекече тиешелүү болгон айкындоочу бар жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер: **жети өмүрү жерге кирди, төөнүн куйругу жерге тийгенде, жабылуу аяк жабылуу бойдон калсын** ж.б.;

2) ээге тиешелүү бир нече айкындоочу бар жайылма сүйлөм тибиндегилер: **өлбөгөн төрт шыйрагы калды;**

3) бир айкындоочу экинчи бир айкындоочуна тиешелүү жайылма сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер: **жүргөн жерине чөп чыкпайт, ак төөнүн карды жарылган.**

Көп компоненттүү фразеологизмдердин бир катары татаал баяндоочтуу жайылма сүйлөмдүн тибине туура келет: **жаны төрт чарчы болду, күйбөгөн жери күл болду, эки көзү төрт болду, жаагы жап болду, мойну жар бербейт.**

Фразеологизмдер түзүлүш жагынан татаал сүйлөмгө да дал келет. Мисалы: **бармак басты, көз кысты; жылан чакпай, жылкы теппей; керегеси кердеп, ыңырчагы ырдап турат** деген фразеологизмдердин биринчисинде ээ сыяктанган эки сөз (бармак, көз), баяндооч сыяктанган эки сөз (басты, кысты) бар. Ошентип, ал фразеологизм түзүлүш үлгүсү боюнча тең байланыштагы татаал сүйлөмгө окшошот. **Жылан чакпай, жылкы теппей** деген ойду так бүтүрө айтпаган багыныңкы сүйлөм сыяктанат. **Керегеси кердеп, ыңырчагы ырдап турат (калды)** фразеологизми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм сыяктуу түзүлүштө турат.

Ошентип, фразеологизмдер түзүлүш үлгүсү боюнча эки тутумдуу (эки составдуу) сүйлөм менен татаал сүйлөмдөн айырмаланбайт да, сөздөрдүн айтылуучу пикирге ылайык дал ошол (сөз жүрүп жаткан) учурда тандалып түзүлбөгөндүгүнө, бир бүтүн даяр материал катары колдонулгандыгына, мүчөлөштүрүлбөгөндүгүнө карата айырмаланат.